

ОСОБЛИВОСТІ ПОЗАЧЕРГОВИХ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ КАМПАНІЙ ПЕРІОДУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Яковлева Н. І.

*Кандидат політичних наук, викладач кафедри соціології
Факультету соціології і права Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

Стаття присвячена комплексному розгляду усіх позачергових парламентських виборчих кампаній в Україні. Досліджено політичні кризи як головну причину їхнього призначення; хід електоральних кампаній з врахуванням виборчих систем і застосуванням політичних технологій; наслідки оновлення складу парламенту та суспільних трансформацій. Виокремлено головні характеристики дострокових парламентських виборчих кампаній (1994, 2007, 2014 р.р.).

Статья посвящена комплексному рассмотрению всех внеочередных парламентских кампаний в Украине. Исследовано политические кризисы как главную причину их назначения; ход электоральной кампании с учётом избирательных систем и использования политических технологий; последствия обновления состава парламента и общественных трансформаций. Выделено главные характеристики досрочных парламентских кампаний (1994, 2007, 2014 г.г.).

The article deals with the complex scrutiny of every snap parliamentary election campaign in Ukraine. The political crises as the main cause for calling the snap parliamentary elections; the course of the election campaigns adjusted for the specific electoral systems and with application of the political strategies; the consequences of parliament membership re-formation and the social transformations have been encompassed by the research. The principal characteristics of the snap parliamentary election campaigns (1994, 2007, 2014) have been identified.

Ключові слова: вибори, позачергові вибори, парламент, Верховна Рада, електоральна кампанія.

Становлення політичної системи будь-якої «молодої» держави супроводжується низкою суспільних трансформацій, Україна в цьому плані не є виключенням. Процес демократизації політичного режиму відбувається шляхом оновлення представницьких органів влади, тому вибори, як головний інструмент легітимізації правлячої еліти, є невід'ємним елементом політичного розвитку. Керівництво держави, визначаючи стратегічний курс, має відповідати запитам громадян, резонувати з їх настроями та враховувати детермінанти ментально-історичного вектору суспільного руху.

У цьому контексті чергові вибори, час проведення яких закріплений у Конституції України та інших законах, постають як підтвердження авторитету і довіри громадян до виборних органів влади на підставі відповідного підрахунку голосів виборців. Проте, за час Незалежності нашої держави відбулося п'ять дострокових виборчих кампаній: дві з них – президентські (1994, 2014 р.), а інші – парламентські (1994, 2007, 2014 р). У 1994 і 2014 роках були спроби повністю перезавантажити політичну систему держави, коли за один рік відбулися і президентські, і парламентські вибори.

Загалом, у період Незалежності в Україні відбулося сім парламентських виборів, з яких троє були достроковими. Усі позачергові вибори проводилися в умовах зростання соціальної напруги, втрати довіри до діючого вищого законодавчого органу, а також колапсу у взаємодії органів вищої влади або відсутності можливостей їх функціонування.

Однозначна оцінка інституту позачергових парламентських виборів відсутня. Позитивно можна характеризувати, що вони сприяють формуванню складу Верховної Ради, відповідного електоральним настроям українських громадян, кристалізації структур громадянського суспільства, яке, у подальшому, здійснює контроль за рішеннями парламенту. Негативними наслідками дострокових виборів можна вважати відсутність здійснення системних державницьких реформ і реалізації стратегічного політичного курсу, а також зростання рівня політичної апатії і абсентеїзму серед українців.

Проблема полягає в тому, що наразі питання оголошення та проведення ще одних парламентських позачергових виборів не знято з порядку денного, і актуалізується в умовах продовження військової агресії на Донбасі, поглиблення економічної кризи і невдоволення ефективністю політичних рішень діючої влади.

Науковий інтерес до електоральних процесів є надзвичайно широким, тому важливо зосередитися на дослідженнях у галузі дострокових виборів. Серед українських дослідників, що розглядають позачергові кампанії у політологічному аспекті варто назвати: У. Гев'юк, А. Колодій, Т. Мадригу. У той же час надзвичайно актуальним є юридичний розгляд даного питання у науковому доробку Б. Руснака, В. Федоренко, а також соціологічний аспект зміни електоральних настроїв і поведінки громадян України у працях О. Балакіревої, Т. Бондар, Д. Дмитрука.

У країнах Західної Європи і США приділяють набагато менше уваги науковому розгляду позачергових виборів, що пов'язано зі сталістю демократичних виборчих процедур і відсутністю потреби дострокового припинення повноважень представницьких органів. Проте, ряд західних дослідників аналізують виборчі кампанії в Україні (М. Зунберг, Т. Колтон, Е. Херрон).

Незважаючи на широке коло наукових пошуків, відсутнє комплексне дослідження присвячене усім позачерговим парламентським виборам в Україні. Відповідно, метою дослідження є встановити інституційну специфіку дострокових парламентських виборчих кампаній в Україні, які відбулися у 1994, 2007, 2014 роках, що дасть змогу сформулювати концептуальні особливості їх проведення.

Виходячи з поставленої мети, головними завданнями є: окреслити причини призначення позачергових парламентських виборів; узагальнити характеристики ходу виборчих кампаній 1994, 2007, 2014 років; оцінити наслідки їх проведення у контексті зміни конфігурації складу парламенту; виокремити головні особливості, що вирізняють дострокові виборчі кампанії до Верховної Ради України з поміж інших електоральних процесів.

Перш за все, потрібно сформулювати дефініцію головної категорії, що є предметом розгляду. П. Шляхтун дає таке визначення позачергових виборів: «це вибори, що проводяться у разі дострокового припинення повноважень представницького органу або вищої посадової особи» [15, с. 352]. У цьому ж контексті, але більш розширено, правознавець Ф. Федоренко трактує позачергові вибори «як інститут виборчого права України, що об'єднує систему взаємоузгоджених і взаємообумовлених матеріальних, процесуальних і колізійних норм конституційного права, які визначають і регулюють поняття, принципи, порядок організації та проведення позачергових виборів до парламенту за умови дострокового припинення його повноважень у легітимний спосіб» [14, с. 43].

З вищенаведених визначень випливає, що позачергові вибори завжди пов'язані з непередбачуваними обставинами, які призводять до політичної кризи. Відповідно, варто звернутися до аналізу головних причин призначення дострокових виборів. Зокрема, 1993 році відбулися масові протести шахтарів на Донбасі, що були викликані глибокою економічною кризою перехідного періоду.

Прикладом незгоди щодо способу розбудови української економіки було те, що електорат східних регіонів був схильний до поступової переорієнтації у бік ринкових відносин, в той час як населення західної України було готове якнайшвидше відмовитись від державного контролю над економікою та перейти до умов вільного ринку. В Україні не було чіткого національного консенсусу, і Л. Кравчук не зміг консолідувати українців. Американський експерт З. Бжезинський відмічав той факт, що «Л. Кравчук розривається, вірячи в необхідність ринкових реформ, але побоюючись їх наслідків» [20].

Врешті-решт влада тогочасної України пішла на поступки протестуючим, задовольнивши їхню вимогу про дострокові парламентські і президентські вибори.

У 2007 році політична криза виникла через нечітко прописані норми конституційної реформи 2004 року, які за досить короткий період змінили форму державного правління із президентсько-парламентської на парламентсько-президентської республіку в Україні. У свою чергу повноваження між гілками влади не мали чіткого розмежування, тому виникло політичне протистояння між президентом, з однієї сторони, і прем'єр-міністром та парламентською коаліцією, з іншої [2, с. 80].

Згодом конфлікт у системі взаємодії органів державної влади тільки посилювався, тому Віктор Ющенко оголосив дострокові парламентські вибори. Враховуючи те, що попередні вибори до Верховної ради відбулися в 2006 року, то електоральні настрої в суспільстві не змінилися радикально, а, відповідно, не відбулося формування нової конфігурації політичних фракцій у парламенті. Тобто ці дострокові вибори, були призначені в умовах відсутності кризи «суспільство-влада», проте у період загострення кризи «президент-парламент-уряд».

Принципово іншими були витоки оголошення позачергової передвиборчої кампанії 2014 року. Після Революції гідності, яка супроводжувалася жорстким протистоянням по вертикалі «влада-суспільство», відбулися дострокові президентські вибори. Проте, склад парламенту, обраний у 2012 році, не відповідав новим суспільним запитам, тому другим етапом переавантаження політичної системи стали дострокові парламентські вибори, які докорінно переформатували склад депутатських фракцій нового скликання.

Відповідно, узагальнюючи причини призначення позачергових парламентських виборів варто акцентувати увагу на тому, що вони призначалися за умов посилення внутрішньодержавних криз, які були пов'язані або з економічним спадом і масовими акціями протесту, або з протистоянням різних органів державної влади, що відображає недосконалість конституційних реформ щодо становлення системи стримувань і противаг.

Оцінюючи хід проведення виборчих кампаній, потрібно звернути увагу на два аспекти: виборча система, за якою відбувалося обрання народних депутатів та політичні технології, що найбільш активно використовувалися під час цих кампаній.

У 1994 році вибори до Верховної Ради України були проведені згідно мажоритарної системи, яка не сприяла структуруванню парламенту, що негативно позначилося на ефективності його роботи. Партійний склад парламенту виявився досить строкатим при наявності великої кількості безпартійних кандидатів [2, с. 79].

За результатами цих виборів саме безпартійні кандидати здобули найбільшу кількість мандатів, зокрема 168, у той час як за партійною приналежністю найбільшу кількість мандатів отримала Комуністична партія (85 депутатів), а всього у Верховній Раді було представлено 14 партій. Загалом, це були перші вибори парламенту в умовах незалежності, тому атомізованість представництва різних сил характеризує початок трансформації політичної системи.

Позачергові вибори до Верховної Ради 2007 року відбувалися за пропорційною системою, що призвело до нестабільної фракційної структури парламенту, постійного «броунівського» руху народних депутатів з однієї до іншої фракції, формування та розпаду численних ситуативних більшостей. Характерною рисою цих виборів було падіння активності населення, яке пояснювалося розчаруванням щодо перших кроків «помаранчевих сил» у виробленні та реалізації програми розвитку країни [4, с. 327].

У 2014 році вибори до парламенту проходили за змішаною виборчою системою (50% депутатів обиралися за пропорційною, інші 50% - за мажоритарною). Наслідком використання такої системи стало те, що Народний фронт отримав більшість за партійними списками, проте найчисельнішою фракцією у парламенті став БПП-Солідарність. До того ж велика кількість мажоритарних депутатів, які не увійшли до великих фракцій змогли сформувати дві потужні депутатські групи: Відродження і Воля народу.

Усі троє позачергових парламентських виборів в Україні, проходили за різними виборчими системами, у 1994 році застосувалася мажоритарна, у 2007 – пропорційна з прохідним бар'єром у 3%, а в 2014 – змішана, з прохідним бар'єром для партій у 5%.

Якщо розглядати застосування виборчих технологій під час аналізу дострокових парламентських кампаній, то варто відмітити, що кампанія 1994 року характеризувалася фрагментарним, інтуїтивним запозиченням окремих виборчих технологій, часто без належної адаптації до вітчизняних умов [5, с. 62].

Тобто у той час мало оцінювалися ризики і специфіка застосування виборчих технологій. Але кожна кампанія і, відповідно, комплекс застосовуваних технологій по-своєму унікальні, тому для мінімізації ризиків в рамках заданої стратегії можна приймати рішення з меншою ефективністю, але з більшими шансами на своєчасну та успішну його реалізацію [12, с. 466].

Як раз в умовах мажоритарної виборчої системи актуалізувалася ставка не стільки на партію, як на особистості кандидатів. Найчастіше кампанія базувалася за принципом підтримки свого земляка, який захистить інтереси в парламенті.

Застосування пропорційної виборчої системи у 2007 році принципово змінило підхід, враховуючи чинник удосконалення виборчих технологій в українській практиці. Чітка партійна прив'язка змушували політтехнологів розбудовувати стратегію кампанії навколо лідерів. Зокрема, кампанія Блоку Юлії Тимошенко була програмною з елементами моделі ідеального кандидата. Постійно наголошувалось на успішній діяльності Ю.Тимошенко на посаді прем'єр-міністра України, її рішучій боротьбі з корупцією, особистих і ділових якостях. У той час головний конкурент – Партія регіонів протиставляла якість роботи уряду на чолі зі своїм лідером, наголошуючи на досягненнях уряду В. Януковича та неефективності роботи урядів на чолі з Ю.Тимошенко та Ю.Єхануровим [10, с. 364]. Тобто відбувалося чітке протиставлення позицій з метою мобілізації власного електорату.

У 2014 році позачергові вибори були оголошені після президентських, але враховуючи велику кількість нових політичних сил, що брали участь у електоральному процесі, виборчі штаби політичних партій та кандидатів формувалися надзвичайно швидко, що не дало можливості провести належну підготовчу роботу [13].

Оскільки вибори відбувалися за змішаною системою, то кампанія поділялася на два базиси: загальнонаціональна агітація політичних партій та стратегії перемоги по мажоритарним округам, які мали принципово різний характер. Кандидати, що балотувалися по мажоритарним округам часто будували свою кампанію на принципі «добрих справ», що вважалося ефективною технологією. Але коли підходив день голосування, то виявлялося, що громадяни не настільки

вдячні, та й розуміють, що політик робить це не безкорисливо. Тоді виникло питання як конвертувати «добрі справи» у голоси виборців, що на практиці стало великою проблемою для багатьох кандидатів [11, с. 25].

Стосовно партійних стратегій, які є основним вектором розвитку кампанії, то тут важливо було зрозуміти, що може спонукати виборців проголосувати за партію, які повідомлення і через які інформаційні канали слід доносити до електорату, як правильно розпорядитися завжди обмеженими ресурсами виборчої кампанії для вирішення цих завдань [3, с. 26].

Враховуючи короткий термін виборчої кампанії 2014 року, значною мірою інтенсифікувалися процеси мобілізації прихильників одних політичних партій та зниження підтримки інших. На виборах 2014 року була рекордна кількість людей, що не визначилися, цей показник подекуди перевищував 2/3 від активного електорату, ще більш невизначеною громадська думка була щодо кандидатів-мажоритарників по деяких одномандатних округах. Саме це і викликало більшість швидкісних змін [1, с. 43].

Часто для швидкого підвищення рейтингу українські політики використовували популізм. Проте, під кінець виборчої кампанії частина виборців розбіралася з партійною риторикою різних політичних суб'єктів, низивши свій інтерес до Радикальної партії і Батьківщини [6].

Окремо потрібно зазначити, що останні парламентські вибори 2014 року відбувалися за умов військової агресії на сході держави та анексії Криму. Влада визнала, що не зможе провести вибори по усій території держави, але намагалася забезпечити дотримання прав громадян, які проживають на тих територіях. Зокрема, населення Криму могло взяти участь у голосуванні на території Херсонської області, а дільниці з окупованих територій та територій, де відбувалися бойові зіткнення були перенесені до більш безпечних районів Донецької і Луганської областей. Більшість спеціалістів схиляється до думки, що позбавлення можливості проголосувати населення певних територій не значним чином вплинуло на результати парламентських виборів [19, с. 425].

В аспекті використання політичних технологій варто зазначити, що вони можуть варіюватися в залежності від виборчої системи, яка застосовується під час обрання депутатів до Верховної Ради. Проте, короткий термін позачергових кампаній змушує орієнтуватися кандидатів та політичні сили не на змістовність стратегії кампанії, а на мобілізаційний принцип.

Враховуючи головні завдання наукового пошуку, важливо оцінити наслідки проведення позачергових парламентських кампаній. Оцінюючи вибори 1994 року, американські експерти характеризували їх як обнадійливі для Києва. Сам факт народного переобрання вищого законодавчого органу країни вже розцінювався як досягнення. Складнощі були «природними», адже Україна, як новопостала держава, перебувала у фазі активного формування політичної системи і переходу до демократичного режиму. Проте, зверталася увага і на порушення під час ходу голосування, зокрема тиск на виборців, низька якість роботи ЦВК, відмова у доступі іноземним спостерігачам на деяких дільницях [7]. Варто відзначити, що більшість таких проблем виборчого процесу й досі залишаються актуальними для України.

Якщо поглянути на вибори до Верховної Ради 1994 року у аспекті оновлення його складу, то у кількісному вимірі це 84%, лише 65 депутатів входили до попереднього складу парламенту.

На протигагу дострокові вибори 2007 року не дали відповідей на запити внутрішньої та міжнародної політики. Конфігурація політичних сил у Верховній Раді залишилася майже такою, як була до цього, до VI скликання увійшла лише одна нова партія – Блок Литвина, а СПУ залишила Верховну Раду. Такі локальні зміни не дозволили реформувати парламентську більшість і спрямувати її на системну та ефективну роботу. Оновлення депутатського складу відбулося лише на 34%, у переважній більшості на базі кадрової ротації серед переможців виборів [18, с. 553].

Відповідно, позачергові вибори 2007 року виявили переможців, але не дали можливості заволодіти переможцю владою. Електоральна карта України за підсумками дострокової парламентської кампанії залишилася майже без змін: «Схід – Захід» (50 на 50) [8]. Тобто тенденція 1994 року підтверджується у електоральних настроях 2007 року: одні політичні сили підтримують громадяни східних областей, а інші – західних.

Цей же вектор був характерним і для виборів 2014 року. Проте Україна, не єдина держава, де прослідковуються такі політичні тенденції. Т. Колтон стверджує, що в американських реаліях результати кожного виборчого суб'єкта залежать від географічної локації виборців. Проте, в межах України аналізувати настрої окремої області не є доцільним, за рахунок цього і постає дихотомія «Схід-Захід» [16, с. 19].

Після виборів 2014 року відбулося радикальне оновлення партійних брендів у парламенті, з партій, які пройшли у Верховну Раду в результаті виборів 2012 року, зберегла свою фракцію лише одна Батьківщина. Але за рахунок того, що формувалися нові політичні

сили, які включили народних депутатів минулого скликання склад Верховної Ради оновився на лише на 56 %.

При цьому А. Колодій відмічає, що для післяреволюційного періоду несподівано низькою була явка виборців (52,4%), особливо молоді. Очікуючи появи на політичній арені нової еліти, суспільство й надалі доручає їй селекцію більш дисциплінованому старшому поколінню. Переважна частина молоді після Революції гідності швидко демобілізувалася, що виявилось у неготовності до рутинної політичної участі [6].

Під час аналізу трьох дострокових кампаній можна констатувати, що вони мали різні ступені оновлюваності депутатського складу. У 1994 році нових облич серед народних депутатів було 84%, у 2007 році – лише 37%, а у 2014 році – 56%. Це свідчить про те, що якщо дострокові вибори до Верховної Ради спричинені конфліктом «суспільство-влада», а не кризою у діяльності вищих органів державної влади, то депутатський корпус має більш радикальні зміни.

Відповідним цьому критерію є потужність зміни конфігурації парламентських суб'єктів. Через строкатість складу парламенту у 1994 році більшість була виключно ситуативною під прийняття конкретних політичних рішень і законопроектів. У 2007 році вибори, як механізм подолання кризи, не були використані максимально ефективно, тому не відбулася ліквідація політичного протистояння між центральними органами влади. Особливістю політичних наслідків парламентських виборів у 2014 році можна вважати формування конституційної більшості у складі 302 народних депутатів, проте менш ніж через рік вона розпалася.

У даному аспекті П. Кутуєв наголошує, що інституційний дизайн України поєднує елементи як традиційних, так і модерних політичних систем, а політична складова суспільної трансформації набуває рис занепаду/інволюції, завдання модернізації є як ніколи актуальним з точки зору визначення орієнтирів суспільно-політичних змін українського соціуму [9, с. 147].

Підсумовуючи, важливо наголосити, що були розглянуті три головні критерії електорального процесу дострокових виборів, якими є причини їх призначення, що постали як спосіб зняття соціальної напруги та перезавантаження представницького органу; основний хід кампанії, включаючи тип виборчої системи та основні використані політичні технології; наслідки, які відображаються у відсотковому оновленні складу парламенту, зміні конфігурації депутатських груп, фракцій і парламентської коаліції, оцінці ефективності зняття соціальної напруги за допомогою механізму виборів.

Відповідно, можна виокремити ряд особливостей, що є характерними для трьох позачергових парламентських виборчих кампаній 1994, 2007, 2014 років в Україні. Перш за все, їх призначення завжди пов'язано з глибокою політичною кризою на рівнях або «суспільство-влада», або «президент-парламент-уряд». По-друге, найважливішою рисою, що відрізняє позачергові парламентські кампанії від чергових, є їхня короткотривалість та швидкоплинність, що викликає інтенсифікацію агітаційного процесу. Третя особливість витікає з попередньої, полягаючи у наявності організаційних труднощів їх проведення. Зокрема, необхідно додаткове державне фінансування, оперативний календарний план ЦВК, який вимагає швидкості реагування потенційних суб'єктів політичного процесу, формування виборчих штабів, базування на чиннику часу, а не якості, часто хибна політика партій щодо підбору кадрів у потенційні кандидати. По-четверте, агітаційна кампанія партій і кандидатів позбавлена хвилеподібного або гребеневого розвитку.

Оскільки відсутні якісні можливості зробити її переконливою, використовується мобілізаційний принцип: стратегія партій/кандидатів полягає у максимальній активізації свого електорату.

Вищеописані особливості, визначають наступну, можливо найголовнішу – слабка прогнозованість результатів виборів. Політичні суб'єкти, які на початку виборчого процесу мали не високий електоральний рейтинг можуть здобути першість, або навпаки. У випадку дострокових виборів, навіть за умови проведення якісних соціологічних опитувань важко сформувати повноцінну картину, адже більшість громадян з вибором визначається перед днем голосування або безпосередньо на дільниці.

Література:

1. Балакірева О.М., Бондар Т.В., Дмитрук Д.А. Електоральні орієнтації та поведінка виборців під час виборів народних депутатів України 26 жовтня 2014 р. / О. М. Балакірева, Т. В. Бондар, Д. А. Дмитрук // Український соціум. – 2014. – № 4. – С. 43-61.
2. Гев'юк У. Позачергові парламентські вибори 1994 та 2007 рр. в Україні: порівняльний аналіз / Уляна Гев'юк // Науковий вісник Ужгородського університету: Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. – 2010. – Вип. 14. – С. 78–82.
3. Гуваков В. И. Стратегический консалтинг в современном электоральном цикле / В.И. Гуваков. – М.: ГУ ВШЭ, 2007. – 52 с.

4. Жданов І. Вплив типу парламентської виборчої системи на ефективність функціонування парламенту та уряду / Ігор Жданов // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – 2010. – Вип. 6. – С. 318-332.
5. Колесников О. Еволюція виборчих технологій у контексті демократичного процесу в Україні / Олексій Колесников // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2011. – № 2 (21). – С. 56-63.
6. Колодій А. Позачергові президентські й парламентські вибори 2014 року в Україні: особливості та наслідки [Електронний ресурс] / Антоніна Колодій. – Режим доступу: <http://political-studies.com/?p=1263>
7. Корнієнко Н.В. Парламентські та президентські вибори 1990-х рр. в Україні за оцінками американських експертів [Електронний ресурс] / Н.В. Корнієнко – Режим доступу: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/41/32.pdf
8. Коротков Д. Зміна політичних еліт у контексті парламентських виборів в Україні (1998-2007 рр.) [Електронний ресурс] / Дмитро Коротков. – Режим доступу: http://www.ipiend.gov.ua/uploads/pm/pm_55_56/korotkov_zmina.pdf
9. Кутуєв П.В. Концепції розвитку та модернізації в соціологічному дискурсі: еволюція дослідницьких програм/ Павло Кутуєв. – К.: «Сталь», 2005. – 500 с.
10. Мадрига Т.Б. Стратегії основних суб'єктів виборчої кампанії на позачергових парламентських виборах 2007 / Т. Б. Мадрига // Гілея (науковий вісник). – 2009. – Вип. 27. – С. 359–366.
11. Малкин Е.Б., Сучков Е.Б., Мамитов А.К., Петров В.В. Политические технологии: работа над ошибками / Под ред. Малкина Е.Б., Сучкова Е.Б. – М.: НП ИД «Русская панорама», 2016. – 224 с.
12. Мокан В. Технологічний ризик як складова оцінки ефективності виборчих технологій / Василь Мокан // Гілея (науковий вісник). – 2010. – Вип. 30. – С. 461-466.
13. Руснак Б. Особливості проведення позачергових виборів народних депутатів 26 жовтня 2014 року [Електронний ресурс] / Борис Руснак. – Режим доступу: <http://buk-visnyk.cv.ua/naukova-dumka/329/>
14. Федоренко В. Інститут позачергових виборів до Верховної Ради України в системі національного конституційного права / Владислав Федоренко // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2007. – №3 (14). – С. 38-45.
15. Шляхтун П.П. Конституційне право: словник термінів. – К: Либідь, 2005. – 568 с.
16. Colton T. An Aligning Election and the Ukrainian Political Community / Timothy J. Colton // Harvard University, Cambridge, MA, East European Politics and Societies. – 2011. – Vol. 25. – № 1. – P. 4-27.
17. Garretta R.S. Concepts, Crises and Campaigns. How Political Professionals Define Electoral Crisis / R. Sam Garretta // Journal of Political Marketing. – 2006. – Vol. 5. – No. 1-2. – P. 127-148.
18. Herron E. S. Notes on Recent Elections. The parliamentary election in Ukraine, September 2007 / Herron Erik S. // Electoral Studies. – 2008. – Vol. 27. – Issue 3. – P. 551–555.
19. Herron E.S., Thunberg M. E., Boyko N. Crisis management and adaptation in wartime elections: Ukraine's 2014 snap presidential and parliamentary elections / Erik S. Herron, Michael E. Thunberg, Nazar Boyko // Electoral Studies. – 2014. – Vol. 40. – P. 419–429.
20. Ukraine's Opportunity: Western Suspicions of Russia [Електронний ресурс] / Steven Erlanger // The New York Times. – 1994. – April 17. – Режим доступу: <http://www.nytimes.com/1994/04/17/world/ukraine-s-opportunity-western-suspicions-of-russia.html>